

**ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΗΣ ΣΤΟΑΣ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ**

**ΣΕΛΙΔΕΣ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΒΙΟ
ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ**

ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΥΣΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΖΩΗΣ

ΤΕΣΣΕΡΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
Από τον καθηγητή Β. Λαμπρινουδάκη

ΜΑΘΗΜΑ ΤΡΙΤΟ

19 Μαΐου – 9 Ιουνίου 2008

Εισαγωγή

Στα τέσσερα μαθήματα που προβλέπονται γι' αυτή την περίοδο θα συνεχίσουμε την περιήγησή μας στον τρόπο ζωής των ανθρώπων στην Αρχαία Ελλάδα, την οποία αρχίσαμε με τα μαθήματα του φθινοπώρου του 2007. Τότε εξετάσαμε τους χώρους μέσα στους οποίους αναπτύχθηκε αυτή η ζωή και τους θεσμούς που συγκρότησαν τη δημόσια πλευρά της. Αυτή τη φορά θα στραφούμε προς την ιδιωτική ζωή, παρακολουθώντας χαρακτηριστικές της στιγμές και ασχολίες του ατόμου από τη γέννηση μέχρι το θάνατό του.

3. Τα στάδια της ζωής:

α. Η οικογένεια.

Η απόκτηση παιδιών ήταν το σημαντικότερο πράγμα στις ατομικές επιδιώξεις των αρχαίων Ελλήνων. Κάθε ελεύθερος πολίτης θεωρούσε καθήκον του να παντρευτεί και να κάνει παιδιά (**εικ.2**, εμ. αγγείο 5^{ου} αι., Μουσείο Κανελλοπούλου). Κι αυτό γιατί έπρεπε να εξασφαλισθεί η συνέχεια του *οίκου*, δηλαδή της οικογένειας, η οποία αποτελούσε το βασικό κύτταρο της κοινωνικής, αλλά και της πολιτικής οργάνωσης (οίκος – γένος [οικογένειες με κοινό πρόγονο] – φρατρία [ομάδα με δεσμούς αίματος, υποδιαίρεση της φυλής]). Την εξασφάλιση της συνέχειας βίωναν άλλωστε οι άνθρωποι και ως θρησκευτικό καθήκον, ως υποχρέωση φροντίδας για να μην εξαφανισθεί η ιδιωτική λατρεία κάθε οικογένειας, στην οποία καθένας που ενσωματωνόταν σ' αυτή έπρεπε να μυηθεί. Τα ομοιώματα των *εφεστίων θεών*, δηλαδή των θεών της εστίας του σπιτιού (**εικ.3**, πυξίδα 5^{ου} π.Χ. αι., Λονδίνο), μεταξύ των οποίων ο Ζεύς, ήταν ιερά οικογενειακά κειμήλια, τα οποία περνούσαν από πατέρα σε γιο. Από τοιχογραφία του 1^{ου} π.Χ. αιώνα σε σπίτι στη Δήλο βλέπουμε μια χαρακτηριστική σκηνή θυσίας χοίρου στον βωμό των Λαρήτων (**εικ.4**), αντιστοίχων με τους Ελληνικούς εφέστιους στα σπίτια των Ρωμαίων, που τον καιρό εκείνο ήταν εγκατεστημένοι στο νησί. Πάντως αυτοί που δεν παντρεύονταν κατακρίνονταν από την κοινωνία. Ο Πλάτων μάλιστα προέβλεψε στους *Νόμους* του ετήσιο πρόστιμο για τον άνδρα που έμενε ανύπαντρος μετά τα τριανταπέντε του χρόνια. Ακόμη πιο αυστηρή ήταν η πραγματικότητα στη Σπάρτη. Εκεί εφαρμοζόταν πρόστιμο *αγαμίου*, αλλά και

πρόστιμο *οψιγαμίου*, για όποιον παντρευόταν σε μεγάλη ηλικία. Ο Αθήναιος μας αναφέρει ότι οι ανύπαντροι στη Σπάρτη ταπεινώνονταν σε ειδική γιορτή, όπου οι γυναίκες τους έσυραν γύρω από τον βωμό χτυπώντας και χλευάζοντάς τους. Οι άρχοντες τους ανάγκαζαν να περπατήσουν γυμνοί στην αγορά ψάλλοντας ένα περιπαικτικό τραγούδι για τους εαυτούς τους. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση που παραδίδεται ότι έδωσε νεαρός στο Σπαρτιάτη στρατηγό Δερκυλλίδα στην παρατήρησή του γιατί δεν του παραχωρούσε τη θέση του: *γιατί εσύ δεν γέννησες αυτόν που θα μου δώσει τη θέση του όταν γεράσω!* (Πλουτ. Λυκ.).

β. Η γέννηση.

Ο κύριος σκοπός του γάμου ήταν να αποκτήσει το ζευγάρι των πολιτών – γι' αυτούς που δεν ήταν πολίτες, όπως οι δούλοι, δεν υπήρχε επίσημος γάμος – παιδιά, νόμιμους κληρονόμους, τους *γνησίους*. Η επίσημη φράση που έλεγε κατά το κλείσιμο της συμφωνίας του γάμου ο γαμπρός ήταν *επ' αρότω παίδων άγομαι γαμετήν*, «παίρνω», δηλαδή, «τη νύφη για να σπείρω παιδιά». Ας δούμε λοιπόν τη διαδικασία της τεκνοποίησης.

Κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης (**εικ.5α-β**, ειδώλιο εγκύου κούκλας, ιδιωτική συλλογή στο Tokyo, Ιαπωνία / Lugano, Ελβετία, 1^{ος} π.Χ. αι.) η έγκυος απολάμβανε τις φροντίδες όλου του γυναικωνίτη. Την πρόσεχαν να μη σηκώνει βάρη, να μην τρώει πολύ αλάτι γιατί πίστευαν περιέργως ότι δεν θα κάμει το παιδί νύχια, και να μην πίνει κρασί, γιατί δεν θα είχε τη δύναμη να γεννήσει. Οι προβλέψεις για το φύλο του παιδιού, όπως μέχρι πρόσφατα, στηρίζονταν σε αβέβαιες παρατηρήσεις: Αν το έμβρυο ήταν κινητικό από την τεσσαρακοστή μέρα της κύησης και η έγκυος είχε καλή επιδερμίδα περίμεναν αγόρι, αν όμως άρχιζε την κίνηση στους τρεις μήνες προφήτευαν κορίτσι.

Όταν οι πόνοι του τοκετού εμφανίζονταν, γινόταν προσευχή στις Ειλείθιες, τις θεές που κρατούσαν ή απελευθέρωναν τη γέννα (**εικ.6**, γέννηση Αθηνάς). Παράλληλα άλειφαν τους τοίχους του σπιτιού με πίσσα για να κρατήσουν μακριά τα κακά πνεύματα. Την επίτοκη ξεγεννούσε είτε μια ηλικιωμένη και πεπειραμένη γυναίκα του σπιτιού, είτε μια μαμή (**εικ.7**, επιτύμβιο μαμής Σκριβωνίας Αττικής, 2^{ος} μ.Χ. αι., Όστια). Η γυναίκα γεννούσε γονατιστή στο δάπεδο ή καθιστή σε καρέκλα. Η μαμή άλειφε την κοιλιά της με λάδι και τη βοηθούσε στον έλεγχο της αναπνοής, καθώς και στην έξοδο του παιδιού πιάνοντάς το από το κεφάλι. Όταν γεννιόταν το παιδί, η μαμή το άφινε στο

έδαφος και παρατηρούσε αν κουνιόταν, έκλαιγε και ήταν αρτιμελής. Αν έκρινε ότι δεν ήταν υγιές, το άφινε να πεθάνει. Στην συχνότερη αντίθετη περίπτωση, αφού του έκοβε τον ομφάλιο λώρο με ένα όστρακο ή καλάμι, το έδινε στις υπηρέτριες να το πλύνουν με κρασί, μερικές φορές αλατισμένο για να γίνει δυνατό (**εικ.8**, σαρκοφάγος Ακράγαντος, 2^{ος} μ.Χ. αι.). Μετά το φάσκιωναν (**εικ.9α-β**, κρατήρας στην Ατλάντα, π. 330 π.Χ, Αίολος και Βοιωτός, παιδιά Ποσειδώνα, δόθηκαν σε βοσκό για να εκτεθούν – επιτύμβια στήλη 4^{ου} π.Χ. αι. στο Χιούστον, παιδί δίνεται στη [νεκρή] μητέρα) και το έδιναν στη μητέρα του (**εικ.10**, σαρκοφάγος Φλωρεντίας, 2^{ος} μ.Χ. αι.) να το θηλάσει (**εικ.11α-β**, τροφός Ν. Υόρκης, 4^{ος} π.Χ. αι. – μητέρα θηλάζουσα, Βοστόνης, 1^{ος} π.Χ. αι.). Και στην αρχαιότητα όμως μερικές μητέρες προτιμούσαν να μη θηλάσουν, αναθέτοντας το παιδί σε τροφό, οπότε η διακοπή της γαλακτοφορίας γινόταν με επίδεση του στήθους. Τη γέννηση του παιδιού πιστευόταν ότι εκτός από τις Ειλείθειες παρακολουθούσαν και οι τρεις Μοίρες (**εικ.12α-β**, λουτρό Αχιλλέα, ψηφιδωτό Πάφου, 4^{ος} μ.Χ. αι.), η Κλωθώ, που με το αδράχτι της έφτιαχνε το νήμα της ζωής του νεογέννητου, η Λάχεσις με το σφαιρικό ωροσκόπιό της, που άπλωνε πάνω σ' αυτό τις τύχες του, και η Άτροπος με τον πάπυρο του πεπρωμένου, που καθόριζε τη λήξη της ζωής.

Η γέννηση του παιδιού αναγγελλόταν στο κοινό με κρέμασμα στην θύρα του σπιτιού ενός κλαδιού ελιάς αν επρόκειτο για αγόρι ή μιας μάλλινης κορδέλας αν επρόκειτο για κορίτσι. Την πέμπτη ή έβδομη ημέρα μετά τη γέννηση γιορτάζονταν στο σπίτι τα *αμφιδρόμια*, που πήραν το όνομά τους από την βασική τελετουργική τους πράξη, που επέβαλλε στην τροφό να περιέλθει με το παιδί τρέχοντας τον οικογενειακό βωμό των εφεστίων και να το παραδώσει στην μητέρα του, η οποία, καθώς και όσοι είχαν λάβει μέρος στη διαδικασία της γέννησης, είχε εξαγνισθεί με λουτρό και ευχές. Ο δρόμος αυτός ήταν μια μαγική πράξη συμπυκνωμένης κυκλοφορίας του παιδιού στο σπίτι και επομένως ένταξης του στη λατρεία και τη ζωή της οικογένειας. – Τη δέκατη ημέρα ο πατέρας παρέθετε συμπόσιο, κατά το οποίο δινόταν το όνομα στο παιδί. Το όνομα ήταν συνήθως αυτό του παππού, που συνοδευόταν από το πατρώνυμο και το επίθετο του δήμου στον οποίο ανήκε η οικογένεια. Συχνά όμως οι αρχαίοι διάλεγαν και ονόματα με σημασία, όπως Πολυκράτης (πολύ ισχυρός), Δημοσθένης (ισχυρός στο λαό) και για κορίτσια Χρυσίς, Μέλισσα κ.ά.

Η αρχαία κοινωνία δεν ήταν σκληρή μόνο στα μη υγιή παιδιά. Μερικές φορές για διάφορους λόγους, κυρίως φτώχειας, το παιδί ήταν ανεπιθύμητο. Η έκτρωση, εφόσον γινόταν με τη συναίνεση του συζύγου ή του πατέρα, ήταν νόμιμη και γινόταν με διάφορα φυτά και φάρμακα (απήγανος, φλισκούνη, άρκευθος [αρδίτσι-κέδρος], ρόδι). Όμως δεν ήταν πάντοτε αποτελεσματική. Ο φόνος ενός παιδιού ήταν παράνομος, επιτρεπτόταν όμως η εγκατάλειψή του με έκθεσή του στο δρόμο, ή στην εξοχή (**εικ.9α**). Το μωρό το έβαζαν μέσα σε ένα καλάθι ή ένα αγγείο για προστασία (*χυτρίζειν*), με την ελπίδα ότι κάποιος θα το βρει και θα το πάρει για να το αναθρέψει. Το παιδί άλλοτε πέθαινε, άλλοτε πράγματι μαζευόταν από άτεκνα ζευγάρια, συχνά όμως και από δουλεμπόρους για να ανανεώσει το εμπόρευσμά τους. Η φημισμένη εταίρα *Νέαιρα* ήταν ένα τέτοιο έκθετο παιδί (**εικ.13**). Στη Σπάρτη τα πράγματα ήταν ακόμη πιο σκληρά. Την απόφαση για το αν αξίζει το παιδί να ζήσει την έπαιρνε η γερουσία, στην οποία παρουσίαζε ο πατέρας το παιδί. Αυτά που κρίνονταν ανάξια τα εξέθεταν στους *αποθέτας*, μια τοποθεσία κοντά στον Ταΰγετο.

γ. Η παιδική ηλικία.

Το παιδί μέχρι τα επτά του χρόνια έμενε στον γυναικωνίτη και είχε τις φροντίδες της μητέρας (**εικ.14**, βιοιωτικό ειδώλιο αρχών 5^{ου} π.Χ. αι., μουσείο Getty) και, ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες της οικογένειας, της τροφού (**εικ.15**, κατωϊταλιωτικό ειδώλιο 3^{ου} π.Χ. αι., ιδιωτική συλλογή). Οι αναγκαίες φροντίδες είναι γνωστές. Πρώτα-πρώτα ο θηλασμός ή το τάισμα του μωρού. Τα αρχαία θήλαστρα, πρόγονοι του μπιμπερού, ήταν πήλινα και είχαν διάφορα παρεμφερή σχήματα (**εικ.16α-β-γ-δ-ε**, [3] κορινθιακό 6^{ος} αι. π.Χ. – [4] Σικελία, π. 450 π.Χ., Cleveland – [5] κατωϊταλιωτικό, π. 300, Β. Καρολίνα). Μετά ήταν η υγιεινή του παιδιού και η λοιπή σχετική φροντίδα, να προσέχει μη περπατήσει πρόωρα (**εικ.17**, μπουσούλισμα, πελίκη 430-420 π.Χ., Βρετανικό μουσείο), να του ελαφρώνει πόνους, όπως π.χ. αλείφοντας όταν έβγαζε δόντια τα ούλα με λίπος, να το μαθαίνει να μασάει μετά τον απογαλακτισμό. Συνεχής ήταν φυσικά και η απασχόληση του παιδιού. Όταν καθόταν πάνω στο καρεκλάκι του (**εικ.18α-β-γ**, [2] κύλικα Βρυξελλών, π. 460 π.Χ. – [3] χους Λονδίνου, 5^{ος} αι. π.Χ.), ειδικά και έξυπνα φτιαγμένο από ψημένο πηλό με ενσωματωμένο γιογιό, του έπαιζε ή του έλεγε παραμύθια, τρομάζοντάς το στις αταξίες του με τη Λάμια, ανθρώπινο τέρας με γαϊδουρινά

πόδια που έτρωγε ανθρώπους. Μερικές φορές υπήρχαν και μαλακοί – τότε δεν τους έβλεπαν ως προοδευτικούς – μπαμπάδες, που φρόντιζαν κι εκείνοι τα βρέφη. Τέτοιος περιγράφεται από τον Αριστοφάνη ο ήρωας της κωμωδίας του *Νεφέλης*, ένας αγρότης πατέρας που έστειλε το γιο του τον Φειδιππίδη να σπουδάσει τη ρητορική στο Σωκράτη και απογοητευμένος από το αποτέλεσμα λέει στο γιο του: *... αδιάντροπε, που σ' έχω αναστημένο, που όντας τραύλιζες μωρό, μάντευα τί ζητούσες. Έλεγες βρυν (μπρουν) κι' έτρεχα ευθύς νεράκι να σου φέρω, έλεγες μαμμαν (μαμ) κι' έτρεχα ευθύς ψωμάκι να σου φέρω και μόλις έλεγες κακκαν (κακά) σ' άρπαζα κι' απ' την πόρτα έξω πετιόμουνα κι' εκεί σε βάσταγα να τα κάνεις* (μετ. Βάρναλη). Από το προσωπικό φροντίδας των παιδιών δεν έλειπαν βέβαια και οι γιαγιάδες (**εικ.19**, Αμφαρέτη).

Τα μικρά παιδιά τα απασχολούσαν με παιχνίδια ανάλογα με τα παραδοσιακά σημερινά ή που γνωρίζαμε πριν λίγα χρόνια, όπως κουδουνίστρες (**εικ.20**, κυπριακή, 4^{ος} π.Χ. αι. ιδιωτική συλλογή στη Ζυρίχη), ρόδες (**εικ.21α-β**, χόες 5^{ου} αι., Princeton - Βοστώνη), αμαξάκια (**εικ.22α-β-γ**, [2] χους π. 400 π.Χ., Metropolitan, [3] αλογάκι σε ρόδες, 8^{ος} αι., ιδιωτική συλλογή, Ζυρίχη), κούκλες για τα κορίτσια (**εικ.23α-β-γ**, [1] Αγορά – [2] κορινθιακή 5^{ου}, Metropolitan – βοιωτική 5^{ου}, Princeton), και φυσικά μικρά κατοικίδια (**εικ.24α-β**, ρωμαϊκό αντίγραφο ελληνιστικού έργου, Ρώμη – χους 5^{ου} π. Χ. αι. Harvard).

Για την φροντίδα των ορφανών υπήρχε και στην αρχαιότητα για τις οικογένειες των ελευθέρων πολιτών ο θεσμός του κηδεμόνα, που ήταν συνήθως ένας συγγενής. Στην Αθήνα την προστασία των ορφανών είχε ο επώνυμος άρχων, ο οποίος και αποφάσιζε αν υπήρχαν περισσότεροι διεκδικητές της κηδεμονίας.

Όταν συμπλήρωναν το έβδομο έτος της ηλικίας τους τα αγόρια έπρεπε να μορφωθούν, δηλαδή να πάνε στο σχολείο μέχρι τα δεκαοχτώ τους. Ένας έμπιστος δούλος, ο παιδαγωγός, αναλάμβανε την παρακολούθηση του παιδιού σε όλες του τις ασχολίες και το συνόδευε και στο σχολείο, όπου στην αρχή μάθαινε γραφή και ανάγνωση, και αργότερα, από τα δώδεκα, μάθαινε με τον *γραμματιστή* γραμματική, διάβαζε και αποστήθιζε κείμενα όπως του Ομήρου ή άλλων συγγραφέων, διδασκόταν γεωγραφία, ιστορία, μουσική και όρχηση και γυμναζόταν με τον *παιδοτρίβη* σε διάφορα αθλήματα. Τον δάσκαλο τον πλήρωναν οι γονείς. Σε μια σειρά από παραστάσεις σε αγγεία ή

σε άλλες μορφές τέχνης φαίνεται η διαδικασία της σχολικής απασχόλησης στην αρχαιότητα. Σε μια κύλικα του 490-480 π.Χ. στο Βερολίνο (**εικ.25**) βλέπουμε τον λιτό σχολικό χώρο της αρχαιότητας. Ο *διδάσκαλος* κρατεί ένα πάπυρο πάνω στον οποίο είναι γραμμένο ένα επικό κείμενο, *ΜΟΙΣΑ ΜΟΙ ΑΜΦΙ ΣΚΑΜΑΝΔΡΟΝ ΕΥΡΟΟΝ ΑΡΧΟΜΑΙ ΑΕΙΔΕΙΝ*. Ένας μαθητής μπροστά του παρακολουθεί προσεκτικά. Πίσω του κάθεται ο παιδαγωγός του. Δίπλα του γίνονται μαθήματα μουσικής. Στην άλλη πλευρά του αγγείου με ανάλογη σκηνή, στη μέση κάθεται ο *υποδιδάσκαλος*, ο οποίος κρατεί μια πινακίδα και γράφει κάτι, το οποίο θα κληθεί ο μαθητής που στέκεται πάλι μπροστά του να αντιγράψει. Τέτοιες πινακίδες, που ήταν φτιαγμένες από ξύλο αλειμμένο με κερί και μεταλλικοί στύλοι με τους οποίους χαράσσονταν τα γράμματα πάνω τους έχουν σωθεί από υστερότερους κυρίως χρόνους (**εικ.26α-β** και **27**, πινακίδα από Αίγυπτο, 4^{ου} μ.Χ. αι. στο Michigan. Κάτω: στήλη με φωνήεντα, μετά στήλες με συνδυασμό του φωνήεντος με όμοια μπρος και πίσω σύμφωνα. Πάνω: η πρώτη γραμμή το αλφάβητο, η δεύτερη ανάστροφα και η τρίτη με εναλλάξ από την αρχή και το τέλος γράμματα. – στύλος από Κύπρο, π. 300 π. Χ., Metropolitan – κηρωμ, πινακ. Βρετ., ρωμ.). Άλλα αντικείμενα που αναφέρονται στο σχολείο ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε εδώ το ειδώλιο ενός παιδαγωγού από τον 4^ο π.Χ. αι. (**εικ.28**, Metropolitan), που κι' αυτός βοηθεί το παιδί στην κατάρτιση του γράφοντας σε μια πινακίδα στα γόνατά του και ένα μελανοδοχείο του 3^{ου} π.Χ. αι. στο Άμστερνταμ (**εικ.29**). Να θυμίσουμε ακόμη ότι στη Σπάρτη στα επτά του χρόνια τα αγόρια απομακρύνονταν από το σπίτι και εντασσόταν σε ομάδες υπό την ευθύνη της πολιτείας, όπου παράλληλα με την πνευματική και μουσική καλλιέργεια πρωτοστατούσε η σωματική αγωγή και η σκληραγωγία, την οποία επέβλεπε ειδικός αξιωματούχος, ο *παιδονόμος*.

Για τα κορίτσια δεν προβλεπόταν σχολείο. Έμεναν στο γυναικωνίτη και μάθαιναν να μαγειρεύουν (**εικ.30**, ειδώλιο 5^{ου} π.Χ. αι., η ηλικιωμένη λέγει στο κορίτσι να προσέχει, Βοστώνη), να υφαίνουν και να πλέκουν, αλλά και να στολίζονται. Χαρακτηριστικά σχετικά είναι όσα λέγει ο Ξενοφών για τη γυναίκα του: *δεν γνώριζε τίποτε για τη ζωή, επειδή, μέχρι που ήρθε στο σπίτι μου ζούσε σε περιβάλλον με πολλούς περιορισμούς και εκπαιδεύταν από παιδί να βλέπει όσο το δυνατόν λιγότερα και να ρωτάει όσο γίνεται πιο λίγα*. Όμως τα κορίτσια εκπαιδεύονταν και σε ευγενέστερες ασχολίες, όπως ήταν π.χ. ο

χορός και η μουσική, όπως βλέπουμε σε σχετικά έργα της τέχνης (**εικ.31α-β**, λήκυθος του 5^{ου} αι. στο Brunswick των Η.Π.Α. – ειδώλιο με τύμπανο του 4^{ου} αι. στη Βοστώνη). Αγωγή ανάλογη με των αγοριών είχαν όμως τα κορίτσια της Σπάρτης (**εικ.32α**, 550 π.Χ., Λονδίνο), τα οποία εκπαιδεύονταν για να ζήσουν πιο ανοιχτά και να γεννήσουν και να αναθρέψουν δυνατούς άνδρες. Στην εκπαίδευση περιλαμβανόταν και η ερωτική σχέση ώριμων ανδρών προς εφήβους (**32β**, κύλικα π. 480 π.Χ., Getty), η οποία απέβλεπε στην ανάπτυξη αρετών στους νεώτερους, χωρίς βέβαια να λείπει η εκμετάλλευση της σχέσης. Τα μεγάλα παιδιά ασχολούνταν βέβαια στην ελεύθερη ώρα τους κι' αυτά με παιχνίδια. Οι αστράγαλοι, ήταν ιδιαίτερα αγαπητοί (**εικ.33α-β**, φυσικοί και γυάλινοι – χους, 420 π.Χ., Getty). Είτε τους χρησιμοποιούσαν ως ζάρια ορίζοντας ιδιαίτερη αξία σε κάθε πλευρά, οπότε όποιος έκανε την καλύτερη ζαριά μάζευε τους αστραγάλους των άλλων, η βάζοντας ένα στη μέση ενός κύκλου προσπαθούσαν να τον βγάλουν απ' αυτόν σκοπεύοντας και χτυπώντας τον με έναν άλλο. Άλλα παιχνίδια ήταν το τσέρκι (**εικ.34**, οινόχοη π. 460 π.Χ., ιδιωτική συλλογή στις Η.Π.Α.), η σβούρα (**εικ.35**, λήκυθος 5^{ου} π.Χ. αι., Metropolitan), η τραμπάλλα (**εικ.36**, θραύσμα κρατήρα στη Βοστώνη, π. 465 π.Χ.), η κούνια (**εικ.37**, απουλική λήκυθος, αρχές 4^{ου} αι., Metropolitan) και ο *εφεδρισμός* (**εικ.38**, ειδώλιο π. 300 π.Χ., Metropolitan). Το τελευταίο παιχνίδι προέβλεπε το στήσιμο μιας πέτρας όρθιας και την τυφλή περιπλάνηση αυτού που σήκωνε τον άλλο, που του έκλεινε τα μάτια, μέχρις ότου ρίξει την πέτρα. Μερικές φορές ο πατέρας οδηγούσε ο ίδιος το αγόρι του στο πορνείο για να το κάμει άντρα (**εικ.39**, υδρία π.460, ιδιωτική συλλογή στις Η.Π.Α.)

Τα παιδιά χρειάζονταν την ευλογία των θεών. Συχνά λοιπόν τα πήγαιναν στα ιερά γι' αυτή την ευλογία, από τη γέννησή τους (**εικ.40**, ανάγλυφο 4^{ου} αι. στη Λαμία, πβ. Βραυρώνα) μέχρι την ενηλικίωση (**εικ.41**, ανάγλυφο 4^{ου} αι. από τη Βραυρώνα, E.A.M.). Όμως την παρουσία παιδιών απαιτούσαν και ορισμένες θρησκευτικές τελετές, που είχαν να κάμουν με την ανανέωση των δυνάμεων της ζωής. Κατά τη γιορτή του Διονύσου *Ανθεστήρια* π.χ. επιτρεπόταν στα παιδιά να πιουν κρασί μαζί με τους μεγάλους ακριβώς για να συμμετάσχουν ως νέα ζωή στο κάλεσμα της νέας ζωής, και τους χάριζαν μικροσκοπικούς χόες, τα αγγεία με τα οποία έχυναν το κρασί, από τα οποία είδαμε ήδη πολλά παραδείγματα. Αλλά και στις μυστηριακές γιορτές της Αθηνάς, τα *Αρρηφόρια*,

μικρά κορίτσια έπρεπε να υφάνουν τον πέπλο της θεάς, και ένα μικρό αγόρι τον παρέδιδε κατά την πομπή στον ιερέα της (εικ.42).

δ. Η ενηλικίωση.

Στα δεκαοχτώ τους χρόνια τα αγόρια ενηλικιώνονταν και έπρεπε να περάσουν στο καθεστώς του πολίτη. Οι γυναίκες δεν αποκτούσαν την ιδιότητα του πολίτη, δεν υπήρχαν δηλαδή τότε πολίτιδες, και έτσι η ενηλικίωση επερχόταν αυτονόητα με τον γάμο.

Για τα αγόρια λοιπόν υπήρχαν τελετουργίες και θεσμοί αφενός στον κύκλο της οικογένειας και αφετέρου στη δομή της πολιτείας, που σηματοδοτούσαν την σταδιακή ένταξή τους στο σώμα των πολιτών. Στην Αθήνα π.χ. και γενικότερα στις ιωνικές πόλεις γιορτάζονταν από τις φρατρίες τα *Απατούρια*, η γιορτή δηλαδή των ομοπατόρων, του γένους, της ευρείας συγγένειας. Ήταν μια τριήμερη γιορτή, κατά την οποία τα αγόρια εγγράφονταν στη φρατρία και έπαιρναν για πρώτη φορά μέρος στα κοινά γεύματα και τις θυσίες της. Η τρίτη μάλιστα μέρα της γιορτής ονομαζόταν *Κουρεώτις* και χαρακτηριζόταν από την τελετουργική κουρά των μαλλιών τους και την ανάθεσή τους στην Άρτεμη, θεά που είχε σχέση με την Ειλείθια, επομένως με τη γέννηση και άρα με την μετάβαση σε μια καινούρια ζωή.

Η ενηλικίωση οδηγούσε στο πρώτο καθήκον προς την πολιτεία. Στην Αθήνα, αλλά και στις άλλες ελληνικές πόλεις, το καθήκον αυτό θεσμοθετήθηκε με την *εφηβεία*, δηλαδή ένα είδος στρατιωτικής υπηρεσίας που έπρεπε για δύο χρόνια να πραγματοποιήσουν οι νέοι (εικ.43, κατάλογοι συνήθως σε ασπίδα, εδώ 144/5-148/9 μ.Χ., Επιγραφικό μουσείο). Τον πρώτο χρόνο τον διένευαν σε στρατώνα, όπου με την καθοδήγηση ενός *κοσμητή* και δέκα *σωφρονιστών* ασκούσαν στην πειθαρχία και διδάσκονταν τις αρχές και τις παραδόσεις της πόλης. Τον δεύτερο χρόνο υπηρετούσαν ως φύλακες των συνόρων (*περίβολοι*). Οι έφηβοι έδιναν όρκο στο ιερό της Αγλαύρου στην Αθήνα για την αφοσίωσή τους στους θεούς και τα συμφέροντα της πόλης και μετείχαν ως σώμα σε θρησκευτικές ή άλλες εορτές, όπως π.χ. την αναμνηστική για τη ναυμαχία της Σαλαμίνας. Πολλές επιγραφές αναφέρονται στους εφήβους, όπως π.χ. εκείνη που διαγράφει τον σκοπό του θεσμού: *τους εκ παιδων μεταβαίνοντας εις τους άνδρας αγαθούς γίνεσθαι της πατρίδος διαδόχους*.

Στη Σπάρτη το σύστημα ήταν αυστηρότερο και πιο πολύπλοκο. Το αγόρι, όπως είπαμε, εγκατέλειπε από τα επτά του χρόνια το σπίτι και υποβαλλόταν

στη σπαρτιατική αγωγή σε ειδικούς καταυλισμούς. Αλλά έφηβος εθεωρείτο από το 15^ο μέχρι το 20^ο έτος της ηλικίας του, οπότε χαρακτηριζόταν ως *είρην* (μάλλον ο έχων το δικαίωμα λόγου, από το *είρω* = λέγω, ομιλώ). Στο διάστημα αυτό περνούσε εκπαίδευση στη στρατιωτική τέχνη, την άθληση, τη μουσική και τον χορό. Όμως μόλις στα τριάντα του γινόταν πλήρες μέλος της κοινότητας και απέκτα το δικαίωμα να συμμετέχει στα κοινά συσσίτια. Ένα έθιμο που συνδυαζόταν με θρησκευτική τελετή και συμβόλιζε την ανανέωση μέσω θανάτου χαρακτηριζε και εδώ την ενηλικίωση. Οι νέοι έπρεπε να υπομείνουν σκληρή μαστίγωση στον βωμό της Αρτέμιδος Ορθίας, μερικές φορές, όπως λέγει ο Κικέρων ότι είχε ακούσει, μέχρι θανάτου. Όποιος περνούσε τη δοκιμασία ονομαζόταν *βωμονίκας*. Το ρέον αίμα συμβόλιζε και εδώ τον θάνατο και η καρτερία την ανανέωση, την είσοδο δηλαδή στην τάξη των πολιτών, που έπρεπε να είναι οπωσδήποτε ικανοί. Μια επιγραφή αναφέρει για ένα τέτοιο βωμονίκα ότι υπέστη τη δοκιμασία με λαμπρή επιτυχία (*επιφανωρ καρτερήαντα*).

Ανάλογη ήταν η ενηλικίωση και στην Κρήτη. Τα αγόρια οργανώνονταν σε *αγέλες* και ασκούσαν στο κυνήγι, στην άθληση, και σε ομαδικούς αγώνες. Σε επιγραφή από τη Δρήρο οι έφηβοι που δίνουν τον όρκο του πολίτη χαρακτηρίζονται ως οι *εκδυόμενοι*. Όπως θα δούμε σε λίγο σε σχέση με τα κορίτσια, φαίνεται ότι η γύμνωση έπαιζε κάποιο τελετουργικό ρόλο στα έθιμα της μετάβασης στην Κρήτη.

Μια άλλη χαρακτηριστική περίπτωση τελετουργίας ενηλικίωσης που παρουσίαζε την είσοδο στη νέα ζωή ως θάνατο της παλιάς μας παραδίδεται από την Ισθμία. Εκεί οι νέοι έδιναν τον όρκο βυθισμένοι μέχρι τα γόνατα στο νερό στο υπόγειο του Παλαιμονίου (**εικ.44α-β**, μακέτα ιερού – Μ. πάνω σε δελφίни, νόμισμα 2^{ου} μ.Χ. αι.). Το κτίριο αυτό ήταν το ηρώο του Μελικέρτη-Παλαίμονα, ο οποίος ρίχτηκε στη θάλασσα από την μητέρα του την Ινώ και θάφτηκε στο σημείο του ηρώου, όπου έβγαλε το σώμα του ένα δελφίни. Οι έφηβοι βυθιζόμενοι τη στιγμή του όρκου στο νερό πραγματοποιούσαν μίμηση της τύχης του Μελικέρτη.

Είπαμε προηγουμένως ότι η γυναίκα εθεωρείτο γενικά ότι ενηλικιωνόταν με τον γάμο της. Έχουμε όμως πληροφορίες από την αρχαιότητα, που δείχνουν ότι και γι' αυτήν σε ορισμένες περιπτώσεις ίσχυαν έθιμα μετάβασης. Από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία έχουν σωθεί αναθήματα γυναικών που αναθέτουν

χρηματικό ποσό, *λύτρον*, στην Άρτεμη, ως *νεβεύσανσαι* ή *νεύσασαι*, δηλαδή ως άτομα που μπήκαν στη νεότητα, την αντίστοιχη εφηβεία των αγοριών. Γι' αυτό και το ποσό αυτό το χαρακτηρίζουν αλλού ως *τελείουμα*, δηλαδή ολοκλήρωση.

Για την Αττική εμμέσως μπορούμε να συμπεράνουμε κάτι ανάλογο. Ένα ψήφισμα του Δήμου όριζε ως υποχρεωτικό καθήκον των Αθίδων πριν από το γάμο να υπηρετήσουν την Άρτεμη στη Βραυρώνα ως *άρκτοι*. Τα κορίτσια αυτά εκτελούσαν την *αρκτεία* στο ιερό της με χορούς και θυσίες (**εικ.45α-β**, κρατηρίσκοι Βραυρώννας – άρκτοι: **α-β** με προσφορές, **γ** εναγκαλισμός Αρτέμιδος). Οι περισσότερες Αθηναίες ξεπλήρωναν βέβαια αυτό το χρέος με ένα πιο βολικό τρόπο, με μια ειδική θυσία στο ιερό της ίδιας θεάς πάνω στην Ακρόπολη. Σύμφωνα πάντως με τον μύθο που δικαιολογούσε το έθιμο, η Άρτεμις, οπαδός της παρθενίας, απαιτούσε αυτή την υπηρεσία ως εξιλασμό για το φόνο μιας ιερής της αρκούδας και για την απώλεια της παρθενίας των μελλονύμφων. Και εδώ ο φόνος του ιερού ζώου, το οποίο υποδύεται το μελλονύμφο κορίτσι, δείχνει το τέλος της ατελούς υπόστασης που οδηγεί στην έναρξη της ολοκληρωμένης ζωής.

Στην Κρήτη τέλος ένα έθιμο στη Φαιστό τεκμηριώνει σαφώς τελετουργία μετάβασης για τα κορίτσια. Οι μελλονύμφες έπρεπε να κοιμηθούν πριν από το γάμο με ένα άγαλμα του Λευκίππου, που βρισκόταν στο ιερό της *Φυτίας Λητούς*. Για το ιερό αυτό αντικείμενο υπήρχε ειδικός μύθος και γιορτή που ονομαζόταν *Εκδύσια*. Ο εικονιζόμενος είχε γεννηθεί κορίτσι, ήταν η Λευκίππη. Ο πατέρας της, επιθυμώντας διακαώς αρσενικό, την ανέθρεψε ως αγόρι, την έντυνε αγορίστικα και την ονόμαζε Λεύκιππο ή Ίφι (= Δυνατό). Όταν ερωτεύθηκε τον ψεύτικο Λεύκιππο μια κοπέλα, αυτός κατέφυγε στο άγαλμα της Λητούς, γυμνώθηκε και την παρακάλεσε να τον κάνει πράγματι άνδρα. Η θεά τον εισάκουσε και έτσι ο γάμος έγινε. Πιθανώς και οι *εκδυόμενοι* της Δρήρου, που είδαμε πριν από λίγο, να έχουν και αυτοί σχέση με το έθιμο που μας παραδόθηκε για την Φαιστό. Βγάζοντας οι νέοι τα ρούχα (για να ασκηθούν?), επιβεβαίωναν συμβολικά την ανδρική τους φύση, περνούσαν από μια τρυφερή, στην ώριμη ανδρική ηλικία. Και οι γυναίκες, κοιμώμενες με το ομοίωμα του ανδρόγυνου Λευκίππου, περνούσαν στη γόνιμη περίοδο της ζωής τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Λητώ σ' αυτή τη λατρεία ονομαζόταν *Φυτία*, δηλαδή θεά της βλάστησης, άσχετο αν ο μύθος δικαιολογούσε το

όνομα επειδή η θεά *έφυσε μήδεα τη κόρη* (= έκαμε να βλαστήσει ανδρικό μόριο στο κορίτσι).

ε. Ο γάμος

Η διαδικασία και οι τελετές του γάμου σηματοδοτούσαν τη δημιουργία ενός νέου οίκου, μιας νέας οικογένειας με την ευλογία των θεών (**εικ.46**, γαμήλια πομπή, αμφορέας Αμάσιος, 6^{ος} π.Χ. αι.). Δεν είχαν όπως συμβαίνει σήμερα επίσημο νομικό χαρακτήρα, είχαν όμως, όπως θα δούμε, νομικές συνέπειες.

Η συνήθης ηλικία που παντρεύονταν οι νέοι ήταν για τους άνδρες από τα είκοσι μέχρι τα τριάντα τους χρόνια και για κορίτσια από τα δεκαπέντε μέχρι τα είκοσι. Ο γάμος από έρωτα δεν ήταν συνηθισμένος. Η θέση που διαβάζουμε ότι εκφράσθηκε μπροστά σε αθηναϊκό δικαστήριο (Δημοσθένης εναντίον Νεαίρας), *ότι έχουμε εταίρες για την ευχαρίστησή μας, παλλακίδες για τις καθημερινές φροντίδες και συζύγους για να μας κάνουν παιδιά και για να είναι πιστοί φύλακες των σπιτιών μας*, φαίνεται πάντως ότι ήταν διαδεδομένη στην αρχαία κοινωνία.

Η συμφωνία του γάμου γινόταν ανάμεσα στον πατέρα, τον κύριο της κόρης, και τον υποψήφιο γαμπρό. Η συμφωνία αυτή για την *έκδοσιν* της κόρης, την παράδοσή της δηλαδή στον οίκο του γαμπρού, ονομαζόταν *εγγύη* ή *εγγύησις*, ήταν κατά κανόνα προφορική και έκλεινε με χειραψία. Ήταν ο σημερινός αρραβώνας. Με τις επαφές αυτές μπορούσαν να προσφερθούν και προγαμήλια δώρα. Κατά τη συμφωνία κανονιζόταν και το θέμα της προίκας (*προιξ* = προΐσσομαι, τείνω τα χέρια, επαιτώ, *φερνή* = φέρω, *έδνα* = *Faδύς*, δώρο). Η προίκα μπορούσε να αποτελείται από ένα χρηματικό ποσό, από ρούχα και κοσμήματα, από σπίτια και οικοσκευή, καθώς και από κτήματα. Κατά μέσον όρο έφθανε από 1.000 μέχρι 6.000 δραχμές. Τα μικρότερα ποσά των χιλίων ή δύο χιλιάδων δραχμών αναμένονταν κατά τον Ισοκράτη (Ehe, σ.39) ως προίκα από οικογένεια που είχε περιουσία λιγότερη από 18.000 δραχμές. Τα ποσά αυτά ήταν ήδη μεγάλα, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι ο αρχιτέκτονας και ο μαρμαρογλύπτης στην Ακρόπολη του 5^{ου} π.Χ. αιώνα έπαιρνε περίπου 350 δραχμές τον χρόνο, και ότι ένα ζευγάρι παπούτσια κόστιζε έξη έως οκτώ δραχμές, ενώ ένα ιμάτιο από επτά ως είκοσι δραχμές (A. Burford, Ehe, σ.223, σημ.16). Δύο πολύ γνωστές περιπτώσεις μεγαλύτερης προίκας είναι σχετικά ενδιαφέρουσες: Ο πατέρας του Δημοσθένη με περιουσία 14 ταλάντων, δηλαδή 84.000 δραχμών, άφησε στην κόρη του

για προίκα 2 τάλαντα (Δημοσθ. 30,10-20), δηλαδή 12.000 δραχμές, ενώ ο Αλκιβιάδης (Πλουτ. Αλκ. 8) πήρε προίκα το εξωφρενικό ποσό των 20 τάλαντων, δηλαδή 120.000 δραχμές, 10 τάλαντα με το γάμο και 10 με τη γέννηση γιου. Μερικές φορές η συμφωνία της εγγύησης έπαιρνε τη μορφή γραπτού καταλόγου των συμφωνηθέντων ή και ιδιωτικού συμβολαίου. Το γεγονός αυτό εξηγεί και τη φράση *άγραφος γάμος*. Πάντως η εγγύηση ήταν δυνατό να ανακληθεί. Την συμφωνία για τον γάμο μπορούσαν να δρομολογήσουν και προξενήτρες, που ήταν γνωστές ως *προμνήστριες* ή *μνηστρίδες* [= *μνάομαι*, ερωτοτροπώ, από ρίζα *βνα-*, γυναίκα]. Για τις επίκληρες κόρες, τις ορφανές και μοναδικές κληρονόμους, τα πράγμα-τα ήταν πιο απλά, γιατί έπρεπε να παντρευτούν συγγενή, ώστε η περιουσία να μην περιέλθει σε ξένο γένος.

Οι γάμοι γίνονταν συνήθως κατά τον μήνα *Γαμηλιώνα*, που αντιστοιχούσε με τον Ιανουάριο, επειδή τότε γιορτάζονταν οι γάμοι του θείου προτύπου του γάμου δηλαδή του ζεύγους Διός και Ήρας (**εικ.47**, μετόπη ναού Ε Σελινούντος, 460-450 π.Χ.).

Οι τελετές του γάμου κρατούσαν τρεις μέρες: Την παραμονή, που την αποκαλούσαν *προγάμια* ή *προαύλια* (πριν από την κύρια αύληση, προεόρτια), γινόταν η ετοιμασία της νύφης. Η νέα πραγματοποιούσε τα *προτέλεια*, την προκαταρκτική θυσία προς τους θεούς του γάμου, που ήταν φυσικά ο Ζεύς και η Ήρα, αλλά και Άρτεμις, ο Απόλλων, η Αφροδίτη και η Πειθώ, η τελευταία απαραίτητη για την επιτυχία και τη διάρκεια του μελλοντικού δεσμού (**εικ.48**, προτέλεια στην Αφροδίτη, λήκυθος Μειδία, Οξφόρδη, π. 410 π.Χ.). Ιδιαίτερα στην Άρτεμη, η νύφη ανέθετε τα παιδικά της παιχνίδια, τα ρούχα και τη ζώνη της (σύμβολο της παρθενίας που θα εγκατέλειπε), και μια τούφα από τα μαλλιά της (σύμβολο, όπως είδαμε ήδη, της μετάβασής της στη νέα της ζωή). Χαρακτηριστικό για την τελετουργική αυτή πράξη είναι ένα επίγραμμα που αναφέρεται στη σχετική αφιέρωση στην Άρτεμη από μια μελλόνυμφη, την Τιμαρέτη. Το αποδίδω σε ελεύθερη μετάφραση: *Η Τιμαρέτη, τώρα που παντρεύεται, σου αφιερώνει, Άρτεμις Λιμνάτις, θεά παρθένα, όπως πρέπει σε παρθένα που είναι κι' αυτή, το ντέφι της, το τόπι που αγαπούσε, το δίχτυ που έπιανε τα μαλλιά της και τις κούκλες της μαζί με τα ρουχαλάκια τους.*

Την ίδια μέρα η οικογένεια έφερνε νερό για το λουτρό της νύφης, στην Αθήνα από συγκεκριμένη πηγή, την Καλλιρρόη, με ένα ειδικό για την περίπτωση

αγγείο, την λουτροφόρο, (**εικ.49**, ΕΜ π. 430 π.Χ. – **εικ.50**, πηγή, λουτροφόρος, ερμαϊκή, σπίτι νύφης, χαμένη, 440-430 π.Χ. – **εικ.51**, λουτροφορία, Houston, π. 470 π.Χ.). Αυτό γινόταν μάλλον το βράδυ, αν κρίνουμε από τους πυρσούς που συνόδευαν το νερό. Εξαγνιστικό λουτρό προβλεπόταν και για τον γαμπρό (**εικ.52**, γυναίκα με λουτροφόρο σε υψηλή λεκάνη και προτεταμένη φιάλη, γυναίκα που ραντίζει τον οκλάζοντα γυμνό γαμπρό δίπλα σε χαμηλή λεκάνη, γυναίκα με μυροδοχείο, πατέρας, υδρία στη Βαρσοβία, π. 490 π.Χ.). Για το λουτρό των γυναικών δεν έχουμε παραστάσεις, ίσως γιατί υπήρχε ένα αίσθημα διακριτικότητας σχετικά με το λουτρό της νύφης. Πάντως οι λουτροφόροι διακρίνονταν με το σχήμα τους (**εικ.53α-β**, –) σ' αυτές που προορίζονταν για το λουτρό του γαμπρού, που είχαν δύο λαβές (αμφορείς), και σ' εκείνες που ήταν για τις νύφες, με τρεις λαβές (υδρίες). Σε άλλες πόλεις το λουτρό γινόταν επίσης με νερό από πηγές ή ποτάμια που σχετίζονταν με την ευγονία, π.χ. στη Θήβα από τον Ισμηνό (**εικ.54**, Ισμηνός πατέρας πηγής, Κάδμος γενάρχης, δράκων-βράχος-προσωποποίηση πηγής, κρατήρας στη Villa Giulia της Ρώμης, π. 440 π.Χ.). Την ημέρα του γάμου και οι δυο οικογένειες στόλιζαν τα σπίτια τους με κλαδιά ελιάς και δάφνης. Στο σπίτι της νύφης γίνονταν οι ετοιμασίες για την κύρια γιορτή και η νύφη στολιζόταν από τις γυναίκες, τις οποίες συντόνιζε η πιο ηλικιωμένη και έμπειρη, η *νυμφεύτρια* (**εικ.55**, η νυμφεύτρια στολίζει την καθήμενη νύφη, κοπέλες φτιάχνουν τα γλυκίσματα για το δείπνο, άλλη ετοιμάζει τη ζύμη σε λεκάνη με υδρία δίπλα, γαμπρός και μητέρα, λεκανίδα Hermitage, 360-350 π.Χ.). Η νύφη έπρεπε κατά την υποδοχή του γαμπρού να έχει το πρόσωπό της σκεπασμένο με ένα κόκκινο πέπλο, μια *καλύπτρα*, γιατί δεν έπρεπε να την δουν πριν από την επίσημη στιγμή της ολοκλήρωσης του γάμου (**εικ.56**, *ακριβώς εγκεκαλυμμένη*, Λουκ. Συμπ. 8, κρατήρας στη Μόσχα, 330-320 π.Χ.).

Το απόγευμα έφθανε στο σπίτι της νύφης ο γαμπρός και η οικογένειά του και ο πατέρας της νύφης παρέθετε το γαμικό δείπνο. Μαζί με τα πλούσια εδέσματα και το κρασί στο δείπνο προσφέρονταν και ειδικά γλυκίσματα από αλεύρι, μέλι και σησάμι, του οποίου η πολυσπορία παρέπεμπε στην απόκτηση πολλών απογόνων. Η τελετουργία του γεύματος προέβλεπε και μια άλλη μαγική πράξη που απέβλεπε στην εξασφάλιση της ευτυχίας του ζεύγους και των οικογενειών τους: Ένα παιδί που είχε και τους δυο γονείς στη ζωή

(αμφιθαλής παις, εξασφάλιση της ζωής που διατηρεί όλες τις τις δυνάμεις) περιφερόταν μεταξύ των συνδαιτυμόνων και μοίραζε κομματάκια ψωμιού (βάσης της τροφής) επαναλαμβάνοντας τη φράση *έφυγον κακόν, εύρον άμεινον*, δηλαδή απέφυγα το κακό, επέλεξα το καλύτερο, εννοώντας την προοπτική της συνέχειας του οίκου με τον γάμο, που ήθελε και ευχόταν να είναι σωστός. Στο τέλος του γεύματος ο πατέρας της νύφης παρέδιδε την κόρη του στον γαμπρό και η επισφράγιση της *εκδόσεως* από μέρους του πατέρα και του δεσμού του γάμου γινόταν τη στιγμή που ο γαμπρός έπιανε με το χέρι του τον καρπό της νύφης (*χείρ' επί καρπώ τιθέναι*). Αυτή πρέπει να ήταν και η στιγμή που η νύφη ανέσυρε τον πέπλο της και αποκαλυπτόταν (**εικ.57**, ανακάλυψη, ο γαμπρός πιάνει από τον καρπό τη νύφη, η νυμφεύτρια την αποκαλύπτει, λουτροφόρος ΕΑΜ, 430-420 π.Χ.). Η τελετουργική αυτή πράξη ονομαζόταν *ανακαλυπτήρια* και στην εικονογραφία κατέληξε από πολύ νωρίς να χαρακτηρίζει όχι μόνο τη νύφη, αλλά γενικά τη σύζυγο, την έγγαμη γυναίκα.

Στη συνέχεια ξεκινούσαν σε πομπή για το σπίτι του γαμπρού, που θα ήταν και το νέο σπιτικό της νύφης. Πρώτοι έφευγαν κατά το σούρουπο οι γονείς του γαμπρού για να υποδεχτούν το ζευγάρι στο σπίτι τους. Μετά ξεκινούσε η πομπή. Προπορευόταν ένας φίλος του γαμπρού, ο *προηγητής*. Ακολουθούσε ο γαμπρός με τη νύφη, που μπορούσαν να πηγαίνουν πεζοί (**εικ.58**, αυλητής / κοπέλες με αντικείμενα του γάμου / νύφη και γαμπρός / μητέρα νύφης με πυρσό, μητέρα γαμπρού στο σπίτι, πυξίδα Βερολίνου, π. 360 π.Χ.). Συνήθως όμως ο γαμπρός οδηγούσε τη νύφη στο σπίτι του πάνω σε άρμα, στο οποίο πολλές φορές τον συνόδευε ο παράνυμφος, ο *πάροχος* (**εικ.59α-β**, σπίτι νύφης, ακόλουθοι σε άρμα, γαμπρός με τη νύφη και τον παράνυμφο, σπίτι γαμπρού, μυροδοχείο Metropolitan, π. 540 π.Χ. – **εικ.60**, πομπή). Η νύφη έπρεπε να κρατεί ένα κόσκινο και ένα τηγάνι, που συμβόλιζαν τα νέα καθήκοντα που θα ανελάμβανε. Τους νεόνυμφους συνόδευαν συγγενείς και φίλοι με πυρσούς, αντικείμενα του γάμου και δώρα που είχαν ήδη γίνει στο σπίτι της νύφης, οι οποίοι με τη συνοδεία λύρας και αυλών έψαλλαν τον *υμαίναιον* (αμφισβητούμενης ετυμολογίας, μάλλον από το *ύμνος*). (**Εικ.61**, άφιξη στο σπίτι του γαμπρού: μητέρα στο σπίτι του, αοιδός με λύρα, το ζεύγος, μητέρα νύφης με πυρσό, στην άλλη πλευρά ο προηγητής, το άρμα και

κιθαριστής, κύλικα Βερολίνου, 460-450 π.Χ.). Η πομπή αποτελούσε και την επίσημη δημοσιοποίηση του γάμου και θεμελιώνει τις νομικές του συνέπειες. Στο πέραςμα της πομπής, αλλά κυρίως όταν έφθαναν στο σπίτι του γαμπρού έραιναν το ζευγάρι με καρύδια και ξερά σύκα, και τα δύο ενσαρκώσεις της γονιμότητας. Το έθιμο αυτό το ονόμαζαν *καταχύσματα* ή *τραγήματα* (= επιδόρπια από το *τρώγω*, *τραγείν*, απαρ. αορ. β'). Θυμίζει έντονα το ανάλογο σημερινό έθιμο της ρίψης του ρυζιού, που έχει την ίδια μαγική-συμβολική 'λογική'. Κατά την είσοδο στο σπίτι έδιναν στη νύφη να φάει ένα κυδώνι ή άλλο φρούτο (ρόδι, χουρμά ή μήλο), καθώς και ένα γλύκισμα με σησάμι. Και αυτά ήταν μια δεύτερη μαγική πράξη για την εξασφάλιση της γονιμότητας της κοπέλας. Μέσα στο σπίτι ακολουθούσε η τελετουργική ένταξη της νύφης στο νέο της σπίτι με την περιφορά της γύρω από τον βωμό των εφεστίων θεών (**εικ.62**). Και μετά η νυμφεύτρια οδηγούσε το ζευγάρι στο νυφικό θάλαμο (**εικ. 63α-β-γ**, νύφη ντροπαλή στα γόνατα της νυμφεύτριας, γαμπρός στην κλίνη, μυροδοχείο χαμένο, μέσα 4^{ου} π.Χ. αι. – νύφη και γαμπρός στη νυφική παστάδα, προτύπωση συζύγου και οικιακών οι δύο παρακαθήμενες γυναίκες, μυροδοχείο Βερολίνου, 4^{ος} π.Χ. αι. – ο γαμπρός υποδέχεται τη νύφη στην κλίνη με δώρα, ανδρική λουτροφόρος Würzburg, π.420 π.Χ.). Έξω από το θάλαμο νέοι και νέες τραγουδούσαν τώρα τα *επιθαλάμια*, για τα οποία μια ιδέα μας δίνει το σχετικό άσμα που φαντάσθηκε ο Θεόκριτος (18) στις αρχές του 3^{ου} π.Χ. αιώνα για το γάμο της Ελένης με τον Μενέλαο. Αφού παινεύονται για τη γενιά και τις αρετές τους ο γαμπρός και η νύφη, και πειράζεται ο γαμπρός ότι τάχα ήπια πολύ και θέλει να κοιμηθεί αυτή την ειδική νύχτα, το επιθαλάμιο συνεχίζει ως εξής σε ελεύθερη μετάφραση: *Να ζείτε ευτυχισμένοι, νύφη και γαμπρέ. Η Λητώ, η θεία τροφός, να σας χαρίσει απλόχερα ευλογία για παιδιά, η Κύπρις η θεά και για τους δυο σας την ίδια αγάπη, πάνω απ' όλα όμως ο Κρονίδης Ζεός να σας χαρίζει αιώνια ευτυχία, που θα κληρονομιέται από ευγενική γενιά σε ευγενική γενιά. Κοιμηθείτε τώρα και γεμίστε την καρδιά σας με αγάπη και πόθο ο ένας για τον άλλο. Προσέξτε όμως μην ξεχάσετε το πρωί ξανά να σηκωθείτε. Κι' εμείς θα είμαστε και πάλι εδώ μόλις ξημερώσει, και ο πρώτος τραγουδιστής της ημέρας από τον ύπνο το φτερωτό λαιμό του κρίζοντας θ' ανασηκώσει. Υμήν, ω Υμέναιε, νά 'χεις χαρά γι' αυτό το γάμο!* Εκτός από τα επιθαλάμια τραγούδια οι φίλοι του γαμπρού μπορούσαν να βροντούν την πόρτα του θαλάμου για να διώξουν τα κακά πνεύματα. Το έθιμο

αυτό ονομαζόταν *κτυπία*, που οι λεξικογράφοι ερμηνεύουν ως ο *επιθαλάμιος κτύπος*.

Η επόμενη, τρίτη ημέρα ονομαζόταν *επαύλια*. Κατά την ημέρα αυτή συγγενείς και φίλοι έφερναν δώρα στο ζευγάρι, κυρίως στη νύφη, και τότε μάλλον εμφανιζόταν και ότι από την προίκα ήταν σε είδος (**εικ.64α-β**. Αριστερά προσκομιδή δώρων: πυξίδες, θυμιατήριο, χαλί, γαμικός λέβης, μαξιλάρι. Στη μέση η νύφη με Έρωτα στην αγκαλιά, κοριτσάκι με κλειστή φιάλη για φαγητά. Δεξιά γυναίκα με καλάθι, άλλες με μπαούλο η μία και ύφασμα που πήρε απ' αυτό η δεύτερη, χορεύτρια που της προσφέρουν κάθισμα, γυναίκα με ξεδιπλωμένο ύφασμα, γαμικός λέβης Πετρούπολης, 340-330 π.Χ. – νύφη δέχεται δώρα, γαμικός λέβης Λούβρου, μέσα 5^{ου} π.Χ. αι.). Το βράδυ ο γαμπρός και ο πατέρας του παρέθεταν πάλι δείπνο, την *γαμηλία* ή *παννυχίδα*, με την οποία ολοκληρώνονταν οι γιορτές του γάμου. Η νύφη στόλιζε για λίγο τα ειδικά σκεύη του γάμου στο σπίτι της με λουλούδια, όπως βλέπουμε σε παραστάσεις της εποχής. Σε ένα επίνητρο (**εικ.65**, EAM, π. 420 π.Χ.), προστατευτικό κάλυμμα του μηρού που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες για την επεξεργασία του μαλλιού, βλέπουμε γυναίκες να τοποθετούν μπροστά στη νύφη λουλούδια στο στόμιο λουτροφόρων, αλλά και γαμικών λεβήτων. Και το δεύτερο αυτό αγγείο προοριζόταν ειδικά για την τελετή του γάμου και χρησίμευε πιθανώς για τον ραντισμό με νερό και την κάθαρση των συμμετεχόντων στην τελετή. Πάντως η νύφη ανέθετε τελικά τα σκεύη αυτά σε θεότητες του γάμου και της γονιμότητας. Αυτό τεκμηριώνεται και από ευρήματα όπως αυτό στο ιερό της *Νύμφης* στα νότια της Ακρόπολης (μπροστά στο Ηρώδειο), όπου βρέθηκαν πολλές εκατοντάδες τέτοια αγγεία (**εικ.66α-β**, γυναικείες–ανδρικές λουτρο-φόροι).

Από τις άλλες πόλεις αξίζει να αναφέρομε με συντομία τα έθιμα του γάμου στη Σπάρτη, γιατί αποκλίνουν έντονα από όσα είδαμε ως τώρα. Εκεί ο γάμος είχε ένα στοιχείο αρπαγής. Η νυμφεύτρια έπαιρνε στα κρυφά τη νύφη, της έκοβε σύρριζα τα μαλλιά, της έβαζε ανδρικό ιμάτιο και υποδήματα και την οδηγούσε στη σκοτεινή στιβάδα του νυφίου, όπου κι' αυτός έμπαινε κρυφά και αφού βρισκόταν μαζί της έφευγε πάλι για τον καταυλισμό και τους συντρόφους του. Ο Πλούταρχος που αναφέρει το έθιμο (Λυκ. 15), λέγει ότι ο σύζυγος μπορούσε να κάνει πολλά παιδιά προτού δει τη γυναίκα του στο φως της ημέρας. Γιατί και μετά το γάμο οι νυκτερινές επισκέψεις των ανδρών

συνεχίζονταν μέχρι τα τριάντα τους. Μέχρι να τα φθάσουν δεν επιτρεπόταν να κοιμηθούν στο σπίτι τους.

Με εξαίρεση τη Σπάρτη και λίγα ανάλογα καθεστώτα μετά το γάμο η ζωή στην οικογένεια κυλούσε περίπου ως εξής: Ο άνδρας ασχολιόταν με τις αγροτικές ή άλλες βιοποριστικές εργασίες, καθώς και με την εκκλησία και τα δικαστήρια ή τις άλλες μορφές συμμετοχής στα κοινά. Η γυναίκα ήταν αυτή που ουσιαστικά διοικούσε το σπίτι, έχοντας βοηθούς τους συνήθως δέκα περίπου οικογενειακούς δούλους, τον θυρωρό, τον μάγειρο, τον παιδαγωγό και τις γυναίκες για τις δουλειές του σπιτιού. Είναι χαρακτηριστικό σχετικά ένα απόσπασμα από τον Οικονομικό του Ξενοφώντος, όπου ο σύζυγος λέγει στη γυναίκα του (σε ελεύθερη μετάφραση): *Πρέπει λοιπόν εσύ να μένεις στο σπίτι. Και τους υπηρέτες που έχουν δουλειά έξω από το σπίτι να τους στέλλεις στη δουλειά όλους μαζί, ενώ εκείνους που ασχολούνται μέσα στο σπίτι να τους επιβλέπεις εσύ η ίδια. Να παραλαμβάνεις αυτά που φέρνουν εσύ και να κανονίζεις ποια πρέπει να ξοδευτούν και αυτά που περισσεύουν να φροντίζεις να φυλαχτούν. Γιατί δεν πρέπει να ξοδεύουμε μέσα σε ένα μήνα όσα θα έπρεπε να ξοδευτούν σε ένα χρόνο. ... Να κοιτάζεις ποιοι χρειάζονται ρούχα. .. Να φροντίζεις ώστε το σιτάρι να είναι κατάλληλο. Και αν κανένας ... αρρωστήσει να παίρνεις όλα τα μέτρα για να γίνει καλά.*

Βέβαια όλοι οι γάμοι δεν ήταν επιτυχημένοι. Το διαζύγιο ήταν εύκολο για τον άνδρα, που μπορούσε να χωρίσει χωρίς αιτιολογία. Δικαιολογημένα χώριζε, αν ήθελε, από μια *στείρα* γυναίκα και με την επιταγή του νόμου από μια αποδεδειγμένα μοιχό. Για την γυναίκα τα πράγματα ήταν πολύ πιο δύσκολα. Ο κύριος λόγος για να ζητήσουν διαζύγιο – στην Αθήνα έπρεπε να καταθέσουν σχετικά γραπτή αίτηση στον αρμόδιο άρχοντα – ήταν η άσκηση βίας εκ μέρους του συζύγου. Οι δικές του εξωσυζυγικές δραστηριότητες, η δική του μοιχεία, αντιμετωπιζόταν με ανεκτικότητα. Χαρακτηριστική σχετικά είναι η τύχη της Ιππαρέτης, της γυναίκας του Αλκιβιάδη, που ήταν κόρη του πάμπλουτου Καλλία. Μη αντέχοντας τις ακολασίες του συζύγου της έφυγε στο σπίτι του πατέρα της. Όμως ο Αλκιβιάδης την άρπαξε όταν πήγε να καταθέσει την αίτηση διαζυγίου μέσα από την αγορά και την φυλάκισε στο σπίτι του. Η Ιππαρέτη πέθανε σύντομα, χωρίς να προλάβει να διεκδικήσει ξανά την ελευθερία της. Στοιχείο πάντως δίκαιας αντιμετώπισης των δύο οικογενειών αυτών που χώριζαν ήταν ότι έπρεπε ο σύζυγος να επιστρέψει την προίκα.

στ. Τα γερατειά.

Η αρχαία κοινωνία επέβαλλε ιδιαίτερο σεβασμό στα γερατειά (**εικ.67**). Ο νόμος τιμωρούσε με πρόστιμο αυτούς που δεν συντηρούσαν τους γέροντες γονείς τους, δεν εφάρμοζαν το *γηροβοσκείν*, και δεν τους κήδευσαν όταν πέθαιναν σύμφωνα με τα ισχύοντα έθιμα. Όταν πάλι αρρώσταιναν δεν επιτρεπόταν να τους διώξουν από το σπίτι. Στην Αθήνα όποιος παραμελούσε αυτά τα καθήκοντα κινδύνευε να υποστεί *ατιμία*, να χάσει δηλαδή τα πολιτικά του δικαιώματα. Ενώ σε νόμο των Δελφών προβλεπόταν φυλάκιση για όποιον δεν έδινε τροφή στους γέροντες γονείς του.

Βέβαια η έννοια του γήρατος ήταν και στους αρχαίους δυσάρεστη, και υπέβαλλε την ενδόμυχη τάση για υπέρβασή του, όπως φαίνεται από αγγειογραφίες, στις οποίες ο Ηρακλής, ο ήρωας που πάλεψε και νίκησε τον Θάνατο, παρουσιάζεται να καταβάλλει το προσωποποιημένο δύσμορφο *Γήρας* (**εικ.68 α-β**, πελίκη Λούβρου, π. 480 π.Χ. – πελίκη στη Ρώμη με επιγραφή *ΚΛΑΥΣΕΙ*, Villa Giulia, π. 480 π.Χ.).

Φυσικά τα γερατειά, όπως και σήμερα, ήταν χρήσιμα για τις συμβουλές τους και τις υπηρεσίες τους, όπως π.χ. η συμβολή στην ανατροφή των παιδιών (**εικ.69**, γιαγιά Αμφαρέτη).

ζ. Ο θάνατος

Ο νεκρός απολάμβανε ιδιαίτερης τιμής, όπως μέχρι πολύ πρόσφατα, στην αρχαία κοινωνία. Όταν κάποιος πέθαινε τον έπλυναν, τον έχριαν με αρωματικά έλαια, τον έντυναν στα λευκά και τον σαβάνωναν με κηρωμένα υφάσματα, αφήνοντας ακάλυπτο το πρόσωπό του. Τα σάβανα δεν έπρεπε να είναι περισσότερα από τρία. Στο στόμα του τοποθετούσαν έναν οβολό, για να πληρώσει τον Χάρο, ο οποίος με τη βάρκα του θα τον μετέφερε από τον ποταμό της *Στυγός* ή τον *Αχέροντα* στον Άδη. Μια τέτοια συνάντηση του νεκρού με το Χάρο, όπως την φαντάζονταν οι αρχαίοι, βλέπουμε σε λευκή λήκυθο από το 430 π.Χ. στη Ν. Υόρκη (**εικ.70**), που ετοιμάστηκε για τον τάφο ενός παιδιού που πέθανε μικρό: Ο *Χάρων* παριστάνεται μπροστά στη βάρκα του να περιμένει το παιδί, που αποχαιρετά την μητέρα του κρατώντας τη ροκάνα του. Στη συνέχεια ο νεκρός μεταφερόταν πάνω σε ειδική κλίνη στον προθάλαμο του σπιτιού, όπου έμενε εκτεθειμένος για μια μέρα. Γύρω του μαζεύονταν οι συγγενείς οι οποίοι τον μοιρολογούσαν ψάλλοντας τον *θρήνο* (*θρέω* = ξεφωνίζω, οδύρομαι). Αυτή ήταν η *πρόθεσις* του νεκρού, η οποία

από πολύ νωρίς απεικονίζεται συχνά επάνω στα πολυάριθμα ταφικά αγγεία, που μας έχουν σωθεί (π.χ. **εικ.71α-β-γ**, *πρόθεσις*, αττικός αμφορέας, 740-730 π.Χ. – *πρόθεσις* με ταυτίσεις: ο νεκρός, στο προσκέφαλό του η μητέρα του (*ΜΕΤΕΡ*) που τον χαϊδεύει, δίπλα η γιαγιά, πίσω από την μητέρα συγγενείς (*ΘΕΘΙΣ ΠΡΟΣ ΠΑΤΡ*) που θρηνούν *τίλλουσαι την κόμην*, ο πατέρας (*ΠΑΤΕΡ*) και ο αδελφός αποχαιρετούντες, η μικρή αδελφή κ.ά., αττικός πίνακας στο Λούβρο, π. 500 π.Χ. – *πρόθεσις* με λευκό σάβανο, λευκή λήκυθος στο Βρετανικό Μουσείο, 460-450 π.Χ.). Κατά το διάστημα που ο νεκρός ήταν προτεθειμένος στην είσοδο του σπιτιού βρισκόταν γεμάτο νερό το *αρδάλιον* ή *αρδάνιον*, το κομμένο δηλαδή κάτω μέρος από ένα αγγείο με φαρδιά γάστρα, που κανονικά το χρησιμοποιούσαν για ποτίστρα ζώων. Το νερό χρησίμευε για τον *αφαγνισμό* όσων έβγαιναν από το σπίτι και είχαν επομένως έλθει σε επαφή με το νεκρό. Το όνομα του σκεύους αυτού προέρχεται από τις λέξεις *άρδα*, *αρδαλώ*, που σημαίνει λάσπη, μόλυσμα και μολύνω. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι ο πενθών πολλές φορές επεδίωκε την ακαθαρσία για να εκφράσει την λύπη του, όπως π.χ. η Εκάβη, η οποία πενθώντας το Έκτορα χρίστηκε με λάσπη.

Μετά την ολονυκτία και πριν από την ανατολή του ήλιου γινόταν η *εκφορά* του νεκρού, αυτό που κατέληξε να σημαίνει σε μας η *κηδεία* (από το *κήδομαι* = αγωνιώ, στενοχωρούμαι, φροντίζω, άρα αρχικά το πένθος, η όλη φροντίδα για το νεκρό). Ο τρόπος της εκφοράς και της ταφής είχε ένα χαλαρό τυπικό, το οποίο επέτρεπε στον καθένα να επιλέξει αυτό που τον ικανοποιούσε ανάμεσα σε πολλές δυνατότητες:

Η εκφορά του νεκρού γινόταν με πομπή προς το νεκροταφείο, το οποίο βρισκόταν έξω από την πόλη. Η μεταφορά του νεκρού μπορούσε να γίνει από άτομα που περπατούσαν πεζοί, όπως εικονίζεται π.χ. σε ένα μόνωτο κάρναρο των αρχών του 5^{ου} αι. στο Παρίσι (**εικ.72**, Εθν. Βιβλ.). Συχνότερα όμως γινόταν με άρμα, πάνω δηλαδή σε ένα κάρο, μαζί με την κλίνη της πρόθεσης, όπως βλέπουμε σε πήλινη σύνθεση του πρώιμου 7^{ου} π.Χ. αι. από νεκροταφείο της Βάρης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (**εικ.73**). Το άρμα με τη σορό πάνω στην κλίνη σκεπασμένη με τα σάβανα έσερναν άλογα που δεν σώθηκαν. Έχουν όμως σωθεί ιππείς που συνόδευαν την πομπή. Γύρω από το νεκρό στέκονται πάνω από το άρμα μοιρολογίστρες, ενώ πάνω στο σκεπασμένο νεκρό έχει σκαρφαλώσει ένα μικρό παιδί που εκφράζει την

αντίδρασή του για την απώλεια του αγαπημένου του προσώπου έχοντας πέσει ανάσκελα με τα χέρια ψηλά. Τα παιδιά επιτρεπόταν να παρίστανται και να εκπαιδεύονται στην ιδέα και στα έθιμα του θανάτου.

Μερικές φορές ο νεκρός πήγαινε στον τάφο μέσα σε φέρετρο. Σε αγγείο των αρχών του 5^{ου} π.Χ. αιώνα στο Brunswick των Η.Π.Α. έχει σωθεί μια σκηνή που μας μεταφέρει με σπάνια αμεσότητα τις στιγμές της συγκινησιακής έντασης αμέσως πριν από την εκφορά (**εικ.74α-β-γ**). Τα δρώμενα συμβαίνουν νύχτα στον ανδρώνα του σπιτιού, όπως καταλαβαίνουμε από τα αναμμένα λυχνάρια και την ασπίδα που κρέμονται στον τοίχο. Ο νεκρός κατεβάζεται με προσοχή μέσα σε ένα φέρετρο, που έχει το σχήμα μιας κασέλας με χαμηλά πόδια. Από τους ώμους τον κρατεί ένας άνδρας και από τα πόδια δυο γυναίκες αναμαλλιασμένες. Πάνω από τον άνδρα η επιγραφή μπορεί να διαβαστεί ως *ΛΑΒ[Ε] ΜΕ ΛΙΤ(Ο)ΤΑ[ΤΑ]*, δηλαδή «κράτα με πολύ μαλακά». Πίσω από τον άνδρα στέκεται η μητέρα ή η γυναίκα του νεκρού. Πίσω από τις δυο γυναίκες είναι δυο άλλοι άνδρες. Ο πρώτος χειρονομεί προς τον νεκρό και ο δεύτερος με το ένα χέρι τον αποχαιρετά, ενώ με το άλλο κρατεί στον ώμο ένα πέλεκυ. Είναι ο ξυλουργός, που θα καρφώσει το καπάκι μόλις η σορός αποτεθεί μέσα στο φέρετρο. Δίπλα του μια γυναίκα σκύβει για να σηκώσει ένα κιβώτιο γεμάτο με ληκύθους που θα συνοδεύσουν το νεκρό στον τάφο. Πιο πίσω ένας ασπρομάλλης άνδρας θρηνεί καθιστός και υποστηρίζεται αμήχανα από ένα νεαρό κορίτσι, ενώ δίπλα θρηνεί μια ακόμη γυναίκα που παρηγοριέται από άλλη που κρατεί αλάβαστρο. Ακολουθούν μια γυναίκα, η οποία καθοδηγεί δυο άνδρες που κρατούν υδρία και ημισφαιρικό αγγείο. Αυτοί πιθανότατα προετοιμάζουν το *περίδειπνον*, που προσφερόταν αργότερα στο σπίτι μετά την ταφή.

Στην πομπή πήγαινε μπροστά μια γυναίκα και ακολουθούσαν η σορός, οι άνδρες συγγενείς και μετά οι γυναίκες, καθώς και οι αυλητές – ο ήχος του αυλού γενικά εθεωρείτο πένθιμος (**εικ.75**, εκφορά: τάφος, προπομπός, σορός σε κάρο, άνδρες θρηνωδοί, μόνωτος κάνθαρος στο Παρίσι, Εθν. Βιβλ., αρχές 5^{ου} π.Χ. αι.).

Μια αιματηρή θυσία που αναφέρεται σε σχέση με την εκφορά, το *πρόσφαγμα*, δεν είναι σαφές αν γινόταν στο σπίτι πριν την αναχώρηση της πομπής ή στον τάφο. Ο τρόπος της ταφής μπορούσε πάλι να επιλεγεί από τους ενδιαφερόμενους. Ο συνηθέστερος ήταν ο απλός ενταφιασμός. Σε μια

λουτροφόρο του Εθνικού Μουσείου από τις αρχές του 5^{ου} π.Χ. αιώνα (**εικ.76α-β**) βλέπουμε το φέρετρο να κατεβαίνει στον τάφο, μέσα στον οποίο έχουν κατέβει για να το παραλάβουν προσεκτικά και να το τοποθετήσουν σωστά δυο άνδρες (προφανώς τότε δεν χρησιμοποιούσαν σχοινιά για να το κατεβάσουν όπως σήμερα). Στο λαιμό εικονίζεται το χώμα γης πάνω από τον τάφο, ο *τύμβος*, δίπλα στον οποίο θρηνούν δυο γυναίκες. Όμως η οικογένεια ή ο νεκρός πριν πεθάνει μπορούσαν να επιλέξουν την καύση. Στην περίπτωση αυτή το σώμα αποτεφρωνόταν, και οι στάχτες και τα υπολείμματά του μαζεύονταν και τοποθετούνταν μέσα σε ύφασμα σε μια τεφροδόχο, που έμπαινε στο τάφο (**εικ.77α-β**, Μητρόπολη Νάξου – τεφροδόχος Χιώτη απεσταλμένου στην Αίγυπτο, που πέθανε εκεί, Οξφόρδη, 3^{ος} π.Χ. αι.). Ο τρόπος αυτός ταφής στη μνημειώδη του μορφή τεκμηριώνεται με τον καλύτερο τρόπο από τα ευρήματα των Μακεδονικών τάφων της Βεργίνας, όπως η χρυσή λάρνακα με τα οστά γυναίκας τυλιγμένα σε χρυσοῦφαντο ύφασμα (**εικ.78α-β**, η χρυσή λάρνακα του προθαλάμου – το συντηρημένο ύφασμα), που βρέθηκε στον προθάλαμο του τάφου του Φιλίππου, ή η ασημένια οστεοθήκη σε σχήμα υδρίας (**εικ.79α-β**) που βρέθηκε μέσα στην ειδική υποδοχή μιας χτιστής βάσης, στεφανωμένη με χρυσό στεφάνι, στον διπλανό τάφο “του Πρίγκηπα”.

Και οι αρχαίοι πίστευαν ότι η ψυχή του νεκρού συνέχιζε να ζει μεταβαίνοντας σε έναν άλλο κόσμο. Ανάλογα με την κρίση των τριών δικαστών του Άδη, του Μίνωα, του Αιακού και του Ραδάμανθου, είτε καταδικαζόταν σε μαρτύρια στα Τάρταρα (άγνωστη ετυμολογία) ή μετέβαινε στα Ηλύσια Πεδία (από το *ελεύσομαι*, τόπος άφιξης, ή το *ενηλύσιος*, χτυπημένος από κεραυνό), για να συνεχίσει ευτυχισμένη την ύπαρξή της. Φρόντιζαν λοιπόν να προσφέρουν στον τάφο, στην ψυχή του νεκρού, ότι του ήταν αγαπητό ή αναγκαίο στη ζωή. Κατά την εκφορά και στον τάφο τον συνόδευαν ρούχα, κοσμήματα, σκεύη, όπλα, ακόμη και τρόφιμα. Είδαμε ήδη το κουτί με τις ληκύθους που έπαιρναν μαζί τους οι συγγενείς κατά την εκφορά. Τα αντικείμενα αυτά, τα *κτηρίσματα* (από την ομηρική λέξη *κτέρεα*, δηλ. τα [προσφιλή] κτήματα του νεκρού), βρίσκονται άφθονα μέσα στους αρχαίους τάφους και μας παρέχουν πλούσιες πληροφορίες για τα έθιμα και τις σχετικές με το θάνατο δοξασίες. Τα κτερίσματα κατέληξαν τελικά να σημαίνουν γενικά τις τιμές προς το νεκρό.

Σε ειδικές περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν και ειδικά αντικείμενα για τον τάφο. Σ' αυτούς π.χ. που πέθαιναν πριν προλάβουν να παντρευτούν, όπως στη νεκρή μιας λουτροφόρου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (**εικ. 80**), που η τύχη της δηλώνεται με το νυφικό στεφάνι που της έχουν φορέσει, παρακολούθημα στον τάφο ήταν ακριβώς αυτό το γαμικό αγγείο που δεν πρόλαβαν να χαρούν. Μερικές, σπάνιες φορές πάλι, δεν περίσσευε η αγάπη σε άτομα που συμμετείχαν στην ταφή. Λόγοι εκδίκησης, ή αντίθετα αιώνιας διεκδίκησης του πεθαμένου οδηγούσαν στην τοποθέτηση στον τάφο μαγικών αντικειμένων, των *καταδέσμων*. Αρκούν εδώ για παράδειγμα δυο μαγικά αντικείμενα από τάφο στην Αθήνα (**εικ.81**), ένα μικρό μολύβδινο ομοίωμα φερέτρου με νεκρό δεμένο στο εσωτερικό του, και ένα μολύβδινο πλακίδιο χαραγμένο με μαγικές φράσεις, διπλωμένο και σφραγισμένο με ένα καρφί.

Εκτός των κτερισμάτων κατά την ταφή προσφέρονταν στο νεκρό *χοές* από λάδι και κρασί. Στη συνέχεια οι συγγενείς άνοιγαν ένα λάκκο στα δυτικά του τάφου και πλένονταν χύνοντας το νερό και μύρο μέσα σ' αυτόν και λέγοντας ότι αυτό οφείλεται στο νεκρό (**εικ.82**, Μητρόπολη Νάξου, λάκκος-λεκάνη). Η διαδικασία αυτή παραδίδεται ως *απόνιμμα*. Ύστερα επέστρεφαν στο σπίτι για το *περίδειπνον*. Εκεί άφιναν τη φωτιά της εστίας να σβήσει και την ξανάναβαν, αρχίζοντας έτσι καινούρια, αμόλυντη περίοδο ζωής. Την επόμενη μέρα πραγματοποιούσαν καθαρισμό του σπιτιού με θαλασσινό νερό και με το φυτό *ύσσωπος* (μαντζουράνα).

Οι προσφορές για το νεκρό δεν περιορίζονταν στην ημέρα της ταφής. Οι τάφοι ήταν πολλών ειδών, καθώς και οι κατασκευές που τους κάλυπταν. Τύμβοι από το χώμα που ανοίχθηκε ο τάφος, στήλες, κίονες, αγάλματα, ναΐσκοι, είναι οι συνηθέστερες επιτάφιας κατασκευές, που εδώ δεν είναι δυνατόν να συζητηθούν περισσότερο (**εικ.83α-β**, τύμβος και στήλη, λευκή λήκυθος Getty, π. 460 π.Χ. – Κεραμεικός, οδός τάφων, 4^{ος} π.Χ. αι.). Ενδιαφέρουσα είναι η ιδιαίτερη περίπτωση ενός νεκροταφείου βρεφών που γεννήθηκαν πρόωρα ή που πέθαναν στη γέννα ή και λίγο μετά, και θάπτονταν μέσα σε μεγάλο αγγείο (**εικ.84**). Το παιδικό αυτό νεκροταφείο βρίσκεται στην Αστυπάλαια και η μέχρι τώρα έρευνά του έχει αποκαλύψει πάνω από δύο χιλιάδες ταφές που ξεκινούν από τον 8^ο π.Χ. αιώνα. Η εύρεση επιγραφών που αναφέρονται στη θεά της γέννας, την Ειλείθια, στο νεκροταφείο υποβάλλει τη σκέψη ότι οι γονείς της

‘απέδιδαν’ τα άτυχα βρέφη, αφού έτσι το είχε θελήσει, με την ελπίδα μιας ευτυχέστερης επόμενης γέννας.

Οπωσδήποτε, στις άφθονες αρχαίες απεικονίσεις τάφων βλέπουμε να προσκομίζονται και μετά την ταφή διάφορα δώρα στο νεκρό (εικ.85α-β-γ), από τα απλούστερα, που είναι η ταινία (α: μακεδονική στήλη 4^{ου} π.Χ. αι. με το όνομα της *Παγκάστας* [εταίρας στην αυλή του Φιλίππου;]), – β: τα στεφάνια, οι λήκυθοι και άλλα παρόμοια αντικείμενα, – μέχρι τα πιο εξειδικευμένα, όπως είναι η κούκλα που προσκομίζεται σε τάφο παιδιού (γ: λευκή λήκυθος από το δεύτερο μισό του 5^{ου} π.Χ. αι., σε ιδιωτική συλλογή). Η φροντίδα του νεκρού συνεχιζόταν άλλωστε με συγκεκριμένες τελετές μέχρι το κλείσιμο ενός χρόνου: Τα *τρίτα* και τα *ένατα* ήταν ότι τα σημερινά *τρίμερα* και *εννιάμερα*. Τις ημέρες αυτές γίνονταν πάλι προσφορές στον τάφο. Φαίνεται ότι σε διάφορες περιοχές υπήρχαν και τα *τριακόστια*, την τριακοστή ημέρα από το θάνατο, που αντιστοιχούν στα δικά μας *σαράντα*. Υπήρχαν όμως και ετήσιες τελετές, κατά τη διάρκεια των οποίων τιμούσαν συλλογικά οι πολίτες τους νεκρούς τους, ένα είδος όπως οι τωρινές ημέρες των *ψυχών*. Οι γιορτές αυτές αναφέρονται συχνά με διάφορα ονόματα από τους συγγραφείς, όπως τα *Γενέσια*, ημέρα κατά την οποία τιμούσαν τα γένη, τη σειρά δηλαδή των προπατόρων, ή οι *Χύτροι*, πένθιμη γιορτή τον μήνα Ανθεστηριώνα (Φεβρουάριο), κατά την οποία οι αρχαίοι πίστευαν ότι οι ψυχές ανέβαιναν και κυκλοφορούσαν πάλι στον κόσμο των ζωντανών. Την ημέρα αυτή έβραζαν διάφορα δημητριακά μέσα σε χύτρες και τα προσέφεραν στον ψυχοπομπό Ερμή, για να συνοδεύσει στο τέλος της ημέρας τις ψυχές – που η παρουσία τους στον Πάνω Κόσμο προκαλούσε φόβο –, να τις συνοδεύσει ξανά στον Άδη, προς τον οποίο και οι ίδιοι τις ξόρκιζαν φωνάζοντας “*Έξω Κήρες*”, δηλαδή “*φύγετε όντα του θανάτου*”.

Οι τελετές για τους νεκρούς είχαν την τάση να γίνονται υπερβολικά επιδεικτικές και πολυέξοδες, γι’ αυτό από την εποχή του Σόλωνα στην Αθήνα, αλλά και σε διάφορες άλλες πόλεις ψηφίστηκαν νόμοι που καθόριζαν τα όριά τους.